

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.110>

DİALEKTOLOGİYA
ДИАЛЕКТОЛОГИЯ
DIALECTOLOGY

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV (Azərbaycan)*

İRAQ TÜRKMAN LƏHCƏSİNİN TƏDQIQINDƏ
ƏTA TƏRZİBAŞI MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə İraq türkmanlarının görkəmli alimi Əta Tərzibaşının İraq-türkman ləhcəsinə dair tədqiqatları araşdırılmışdır. Bu günə qədər daha çox folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatlar diqqət mərkəzində olsa da, Əta Tərzibaşının dilçiliklə bağlı elmi fəaliyyətinə az müraciət olunmuşdur.

Əta Tərzibaşının İraq-türkman ləhcəsi ilə bağlı uzun illər apardığı tədqiqatlar uğurla nəticələnmişdir. Alimin XX əsrin ortalarında gündəmə gətirdiyi məsələlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Əta Tərzibaşı İraq-türkman ləhcəsinin Azərbaycan türkcəsinə yaxınlığını həm folklor, həm də klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərinə müraciət etməklə sübut etmişdir.

Əta Tərzibaşının ümumtürk dili ilə bağlı fikirləri böyük maraq doğurur. Türkologiyada bu gün də problem hesab edilən ortaq dil, ortaq əlifba ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri fikirlərin mühüm elmi əsası var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini bütün türk xalqları üçün ortaq dil hesab etməsi tədqiqatçının mühüm elmi nailiyyətlərindən hesab olunur.

Dil faktı da “türkman” etnoniminin qədimliyinə dəlalət edir. Tədqiqatçılar bu sözün “ulu türk”, “əsl türk”, “böyük türk”, “qüdrətli türk” mənasını verdiyini vurğulayırlar. İndinin özündə belə, ədəbi dilimizdə və İraq türkman ləhcəsində işlək olan “azman”, “qocaman”, “orman”, “ataman”, “asiman”, “daraman” (nəhəng), “batman” (böyük çəki vahidi), “kərtman” (böyük toxə), “şişman” (kök), “keçəman” (böyük kərtənkələ) və s. kəlmələrdə “man”ın ulu, böyük, əzəmətli anlamına gəlməsi yazılanları bir daha təsdiqləyir. Tədqiqatçı yazır ki, xalqın yazı dilində olan bir sözün imlasında öz dilinə müraciət edərək fikir birliyi ilə işlənən müştərək sözlərdən faydalanmasını zəruri sayır. **Elmanı, alma, kardeşi, qardaş** kimi yazmaq uyğun və daha münasibdir. Xalqın təmiz dili sözlük dilindən daha vacibdir, çünki sözlüklər əsasən xalqın dili üzərində **qurulmuşdur**.

Açar sözlər: *ortaq əlifba, türk xalqlarının ortaq əlifbası, dilçi, türkman, dialektoloq, termin, terminologiya, dilçilik terminologiyası, türk dilləri.*

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, əməkdar elm xadimi, professor.

E-mail: gazanfarpushayev@hotmail.com

Böyük Yaradan seçilmiş bəndələrinə kəskin ağıl, zəka, təfəkkür, istedad, yazıb-yaratmaq şövqü əta edir. Əta Tərzibaşının yaradıcılığına nəzər salmaq kifayətdir ki, onun Yaradanın sevimli bəndələrindən olduğunu görəsen.

Əta Tərzibaşı folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində böyük bir elmi-tədqiqat institutunun görə biləcəyi işi təkbaşına görmüşdür. Hər iki sahədə məktəb yaratmışdır. Əta Tərzibaşı təzkirəçi və mətnşünasdır, ədəbiyyat və mətbuat tarixçisidir, füzulşünas alimdir, İraq türkman ədəbiyyatında elmi publisistikanın əsasını qoyan və inkişaf etdirən tədqiqatçıdır, ədəbi-elmi məktublar ustasıdır, tənqidçidir, nəzəriyyəçidir. O, Füzulidən bu yana bütün İraq türkman şairlərinin tərcümeyi-halını yazıb, şeirlərini toplayıb, tədqiq edərək 13 cildə “Kərkük şairləri” və 3 cildə “Ərbil şairləri” adı altında çap etdirmişdir. İraq, Türkiyə və Azərbaycanda Kərkük folklorunun janrları üzrə cild-cild kitabları çap olunub.

Bu yazıda indiyə qədər heç kəsin toxunmadığı bir mövzudan – Əta Tərzibaşının dilçilik fəaliyyətindən bəhs edəcəyik. Əta Tərzibaşı folklor və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də diqqətəlayiq tədqiqatlar aparmışdır. Araşdırıcı 65-70 il bundan əvvəl ortaq türk əlifbası məsələsini gündəmə gətirmişdi: **“Könül çox istər ki, yazı dilində ümumtürk dilinə uyğun qaydalar tətbiq edilsin!”**

Maraqlıdır ki, 100 il bundan əvvəl Bakı şəhərində keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda latın qrafikası əsasında ortaq türk əlifbasına keçid məsələsi ilk dəfə müzakirə edilmişdi.

Bu gün ortaq əlifba məsələsi türk dövlətləri səviyyəsində nəzərdən keçirilir. 2021-ci ildə Türk Xalqları Dövlət Başçılarının 8-ci Zirvə görüşündə qəbul edilən sənəddə TDT-yə üzv ölkələr arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün ortaq əlifba və terminologiyada birliyə nail olunması qarşıya hədəf qoyulub.

Zirvə toplantısının qərarını əsas tutaraq Komissiya Türk dünyasının ortaq əlifbası üzrə 2023-cü il may ayının 29-da Astanada I, 6 may 2024-cü il tarixdə isə Bakıda II iclası keçirilib.

Beynəlxalq Türk Akademiyasının, Türk Dil Qurumunun, Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən II iclasda ortaq türk əlifbasının yaradılması yolunda görülən işlərdən və qarşıda duran vəzifələrdən danışıldı. Komissiyanın tərkibində terminologiya üzrə qrupun yaradılması qərara alındı.

Maraqlıdır ki, Əta Tərzibaşının dilçilik fəaliyyətində ortaq əlifba ilə bərabər, əsas yerlərdən birini terminologiya məsələsi tutur.

Bir çox alimlər İraq türkman ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər. Hələ keçən əsrin əvvəllərində türk alimi Fuad Köprülü “İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsində qonuşan türklər” – deyə qəti qənaətə gəlmişdir.

Əta Tərzibaşı tarixilik baxımından termin məsələsini ortaya qoyur. “İraq türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsində bu münasibətlə yazır: Başda professor Fuad Köprülü olmaqla (İslam ensiklopediyası. Cüz 12, s.119, sütun 2) müasir ədəbiyyat tarixçiləri İran, İraq, Qafqaz, hətta cənub-şərqi Anadolu türkləri

arasında əsrlərdən bəri zəngin bir ədəbiyyat yaradan “ədəbi ləhcə” üçün “**azəri**” **ifadəsini** uyğun görür, əski tarix yazarları isə bu ölkələrdə yaşayan türk qövmələri (elat) üçün hər zaman “türkman” sözündən (terminindən) **istifadə ediblər**. (Tərzibaşı, 1971)

Əta bəy haqlıdır. Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, hətta Nadir şahın vaxtında biz azərbaycanlılar da “türkman” adlanmışdıq.

Əta Tərzibaşı “İraq türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsində türkman ləhcəsindən danışarkən “XV əsrdə İraqda hökm sürən Qaraqoyunlu dövlətinin rəsmi dili **türkmanca** olduğunu göstərməklə **dil birliyimizə işarə edir**. (Tərzibaşı, 1971)

Əta Tərzibaşı “İraqda türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” məqaləsində isə dil birliyimizdən söz açır: “İraqda yaşayan türk toplusu üçün əsrlərdən bəri etnik bir termin olaraq işlədilən “türkman” sözü filoloji baxımdan İraq türklərinin danışdığı dili üçün işlədilən bu ləhcə ən çox **Azəri ləhcəsinə bənzəyir**. (Tərzibaşı, 1971:29-31)

Dil birliyimizdən, kök birliyimizdən, milli kimliyimizdən, eyni milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olduğumuzdan söz açan ilk İraq türkman alimi Əta Tərzibaşı “Yazı dili, qonuşma dili” məqaləsində bununla əlaqədar yazmışdır: “Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə də əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir. Yəni bu ləhcələrdə cəmiyyətin nümayəndələri öz aralarında asanlıqla bir-birini başa düşür və bununla bağlı hər hansı bir maneə ilə **qarşılaşmırlar**. (Tərzibaşı, 1971:26)

Əta Tərzibaşı “İraq türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsində isə yazır: “Türkman və azəri ləhcələrini bu gün üçün əkiz ləhcələr olaraq **qəbul edirik**”. (Tərzibaşı, 1971)

Azərbaycan dili tarixi üzrə mütəxəssisi, professor Hadi Mirzəzadə Əta Tərzibaşının “Kərkük xoyratları və maniləri”ndən bəhrələnərək yazdığı və BDU-nun Elmi Xəbərlərində (1961, №4) çap etdirdiyi “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi qeydlər” adlı sanballı məqaləsində yazır: “XVI əsrdə İraqın Osmanlı hakimiyyəti altına düşməsindən sonra az da olsa, yazı dili ünsürləri özünü göstərmişdir. Lakin türklərin xalq dilinə olan nüfuzu o qədər də qüvvətli olmamışdır”.

Yeri gəlmişkən, Əta Tərzibaşı “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsində də bu məsələyə toxunmuş, Rəsul Rzanın, Mirzağa Quluzadənin, Hadi Mirzəzadənin, Məmməd Hüseyin Təhmasibin, Əbdülkərim Əlizadənin, Sinan Səidin, Ayaz Vəfalının və mənim məqalələrimi təqdir etmişdir. 1968-ci ildə Rəsul Rza ilə birgə çap etdirdiyim “Kərkük bayatıları” kitabından, “Elm və həyat” jurnalında (1967, №4) çap olunan “İraq azəriləri” məqaləmdən, “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”ndə (11.01.1969), “Molla Nəsrəddin Kərkükdə” məqaləmdən, “Ulduz” jurnalında (1968, №7) çap olunan “Kərkük şairləri” məqaləmdən bəhs etmişdir. Tədqiqatçı dil məsələsinə həsr olunan məqaləm üzərində xüsusi dayanmışdır: “Paşayev İraq türklərinin ləhcə xüsusiyyətlərinə həsr olun-

muş “Kərkük dialektində səslərin əvəzlənməsi” adlı elmi yazısını da Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Xəbərləri”nin “Ədəbiyyat, dil və incəsənət” seriyasının 1968-ci ilin ikinci sayında 70-77-ci səhifələrdə çap etdirmişdir. Müəllif bu qiymətli yazısında, təəssüf ki, kərkük ləhcəsində verdiyi nümunələrdə transkripsiya qaydaları baxımından bir çox yanlışlıqlardan uzaq qala bilməmişdir. Paşayev bu günlərdə “Kərkük dialekti” adlı bir əsər **hazırlayır**”. (Tərzibaşı, 1969:24-26)

Əta Tərzibaşı Hadi Mirzəzadənin “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi qeydlər” məqaləsini yüksək qiymətləndirmiş, alimin onları azərbaycanlı adlandırmasına **etiraz etməmiş***, lakin **türkman** deyil, **türkmən** termini işlətməsini məqbul **saymamışdır**. (Tərzibaşı, 1969:24-26)

Türkman etnoniminin yazılışının və oxunuşunun fərqiə varmamaq bir yandan “Kitabi-Dədə Qorqud”u, digər tərəfdən də İraqda yaşayan soydaşlarımızı istəsək də, istəməsək də bizdən uzaqlaşdırmağa yönəlmiş olur. Nəticədə **türkmən** qardaşlarımız İraqda yaşayan soydaşlarımızı, dahi Nəsimini və “Kitabi-Dədə Qorqud”u özünükləşdirmək iddiasına düşürlər.

Demək olar ki, heç bir əsərində türkmənlərdən söz açmayan Əta Tərzibaşı “**Türkmü, türkmənmi, ya da “türkman”**” adlı məqaləsində bu barədə yazır ki, bu etnik adların əsası və inkişafı haqqında tədqiqatçılar tarixin dərinliklərinə enərək geniş məlumatlar vermişlər. Mənsə-mənlik olmasın – burada mövzuya başqa bir istiqamətdən nəzər salmaq istəyirəm. Yazılarımda həmişə **türkmən** sözünün əvəzinə **türkman** işlətməyimin səbəbini bu məqalədə müəyyən mənada izah etməyə çalışmışam.

Mənim yazılarımda **türkmən** və **türkman** sözlərindən axırıncıya üstünlük verməyimin səbəbi ana-atamın, qonşularımın, bir sözlə, bütün soydaşlarımdan danışmaq və söhbətlərində həmişə **türkman** sözünü işlətmələrinə istinad etməyimdirdir. Hətta bu adı yaranmasından bəri fars, ərəb və Avropa xalqları belə əsərlərində həmişə **(-manlı)** kimi **işlədirlər**. (Tərzibaşı, 2010:3-5)

Həqiqətən də, tarixə nəzər saldıqda bütün mənbələrdə **türkman** etnonimi ilə bağlı eyni mənzərənin şahidi oluruq. XI əsrdə yaşamış məşhur dilçi alim Mahmud Kaşqari (1005-1102) fundamental “Divanü lüğat-it-türk” əsərində “türkman” etnonimi və türkmanlar haqqında əsaslı məlumatlar vermişdir. Abidənin girişində Mahmud Kaşqari türkmanları oğuzlarla eyniləşdirir. Türkmanlardan söz salanda “bunlar oğuzdurlar” – deyir. Oğuzlardan bəhs edəndə “Oğuzlar türkməndirlər” **hökmünü verir**. (Çağırılı, 2023:60)

Mahmud Kaşqariyə qədər və sonra da zəmanəsinin görkəmli alimləri Şəmsəddin Məhəmməd Məqdisi (945-991), Əbu Reyhan Bəruni (973-1050), Əbülfəzl Beyhəqini (vəfatı-1077), Şərəfiddin Tahir Mərvəzi (1056-1124), Nizamülmülk (1018-1092) türkmanlardan söz açmışlar. Hətta Nizamülmülk “Siyasətnamə” əsərində türkmanlara qısaşəclə fəsil ayırmış, onların dövlət qulluğuna girməsi üçün proqram **təklif etmişdi**. (Çağırılı; Rəhimov, 2023:63-64)

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da bu etnonimə tez-tez təsadüf edilir.

* Ad olaraq biz **türkman** deyirik, başqaları **azəri** deyir.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda oxuyuruq: “Bəli, canım baba, eylə istərəm! Pəs varasın, bir cici-bici **türkman** qızını alasan” (VI boy, səh.85) və ya IX boyda (səh.108) işlənən “Oğuzun arsız **türkmanın** dəlisinə bənzər”, bu qəbildəndir.

Dil faktı da “türkman” etnoniminin qədimliyinə dəlalət edir. Tədqiqatçılar bu sözün “ulu türk”, “əsl türk”, “böyük türk”, “qüdrətli türk” mənasını verdiyini vurğulayırlar. İndinin özündə belə, ədəbi dilimizdə və İraq türkman ləhcəsində işlək olan “azman”, “qocaman”, “orman”, “ataman”, “asiman”, “daraman” (nəhəng), “batman” (böyük çəki vahidi), “kərtman” (böyük toxa), “şişman” (kök), “keçəman” (böyük kərtənkələ) və s. kəlmələrdə “man”ın ulu, böyük, əzəmətli anlamına gəlməsi dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Əta Tərzibaşı çox əhəmiyyətli bir məsələyə də toxunur. Tədqiqatçı yazır ki, xalqın yazı dilində olan bir sözün imlasında öz dilinə müraciət edərək fikir birliyi ilə işlənən müştərək sözlərdən faydalanması düzgün olardı. **Elmani, alma, kardeşi, qardaş** kimi yazmaq uyğun və daha münasibdir. Xalqın təmiz dili sözlük dilindən daha vacibdir, çünki sözlüklər əsasən xalqın dili üzərində **qurulmuşdur** (Tərzibaşı, 2010:3-5).

Əta Tərzibaşı “**Kardeşlikmi, qardaşlıqımı?**” məqaləsində bu məsələyə daha ciddi yanaşır. Tədqiqatçı yazır: İraq-türk ləhcəsində işlənən heç bir sözdə “a”, “ı”, “o”, “u” hərflərindən biri “e”, “i”, “ö”, “ü” hərfləri ilə əvəzlənməz. Hətta yerli şivəmizdə istifadə olunan ərəb və fars sözləri də qalın-incə (ahəng) qanununa tabe olur. Ahmed-Əhməd, atəş-atəş... şəklində olur. Türkcə sözlər də bu cürdür. **Elma** yerinə **alma**, **ela** yerinə **ala**, **kardeş** yerinə **qardaş**, **kardeşlik** yerinə **qardaşlıq** işlədilir.

Tədqiqatçı “ortaqmı”, “ortaqlımı?” sözünün işlənmə məqamına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Əta Tərzibaşı yazır: “Türk Dil Qurumu yanlış olaraq bu sözü ismi məruf olan “müştərək” anlamında işlədir, “ortağ bazar” kimi.

Bizə görə bunun ən düzgünü “ortaqlı”dır. Bu söz türk lüğətində istifadə olunmasa da, xalq danışığı dilində geniş işlədilir. Belə ki, İraq türkmanlarında “ortaqlı mal, ortaqlı mülk yararsız” ifadəsi və “Arvadın ortaqlı olsun, malın ortaqlı olmasın” atalar sözü tez-tez işlədilir.

Könül çox istər ki, yazı dilində ümumtürk dilinə uyğun qaydalar tətbiq edilsin!

Göründüyü kimi, Əta Tərzibaşı doğma dilin yerinə hətta çox yaxın olsa belə, başqa bir dilin ədəbi dil kimi qəbul edilməsini məqbul saymır.

Əta Tərzibaşının etirazına səbəb olan məsələlərdən biri də ədəbi dildə **türkman** əvəzinə **türkmen** yazılmasıdır.

Əta Tərzibaşı bu münasibətlə yazmışdır:

“Bir millətin yazı dili danışığı dilinə nə qədər bağlı, nə qədər yaxın olsa, o qədər qiymət ifadə edir. Yazı dilinin xalq dilindən uzaq qalması isə həmin dil üçün uğursuzluq olar, çox çətinliklər və ciddi problemlər yaradar.

Ərəblərin müxtəlif ləhcələrini özündə birləşdirən şəhər (qarışıq) ləhcəsi Qurani-Kərim ilə təkmilləşdirilmişdir. Bu müqəddəs kitab ərəb dili üçün bir ana

kitabı olmuş, ərəb dilini digər sami dillər kimi silinib getməkdən qorunmuşdur.

Mənim fikrimcə, türkcə üçün nümunəvi bir ana kitab axtarılsa, bu ehtiyacı nəsr sahəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”, şeirdə isə Yunus Əmrənin “Divan”ı aradan qaldıra bilər. Bundan altı yüz il əvvəl bizim türkman ləhcəsinin mənsub olduğu bayat-oğuz şivəsi ilə yazılmış bu kitab yazı dilimizin əsasını qoymaqda və dil qaydalarını qorumaqda orijinal bir əsər olması etibarilə həmişə göz önündə tutulmaqla türkcə yazı dilinin gələcəyinə də əminliklə baxa bilərik. Hər dövrdə başqa bir yazı dilinə bağlanmaqdan, sadə və təmiz bir türkcə ilə yazılmış, həm də dil və qrammatikanın əsaslarını olduğu kimi saxlayan bu kitabı bir qayda, bir qanun hesab edərsək, dili parçalanmaqdan **qorumuş olarıq** (Tərzibaşı, 1962:26-27).

Əta Tərzibaşı “İraq türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsində İraq türkman və azəri ləhcələri və bununla bağlı Nəsimidən danışarkən yazır: “Bağdada bağlı “Nəsim” adlı köydə doğulduğu deyilən, həyatının böyük bir qismini Bağdadda və daha sonra Hələbdə keçirən, İraq türkman ədəbiyyatında yeni bir cığır açan, **sevənləri kənarında azəri, İraqda türkman şairi** hesab edilən dəyərli şair Nəsimi Əlişir Nəvəinin diqqətini cəlb edib. “Nəsim əl-mühəbbə” (“Məhəbbət mehi”) əsərində Nəsimini İraq və Anadolu xalqının bənzərsiz şairi saydıqlarını, **türkmani və rumi** dillərində şeir **yazdığını bildirir**” (Tərzibaşı, 1971:360).

Əta Tərzibaşı xoyratlardan danışanda milli kimliyimizdən söz salır. “Xoyratın kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri zamanı inkişaf edərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, xüsusən də əhalisi türkman olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan deyər adlandırılan və türkmanlardan ibarət Azərbaycan torpaqlarına **yayılmışdır**”. (Tərzibaşı, 1962:8)

Yeri gəlmişkən, Əta Tərzibaşı yazır ki, dilin inkişafının tarixi və coğrafi baxımdan öyrənilməsində xoyrat, mani, atalar sözləri, xalq havalarını əhatə edən mətnlər ədəbi dildə deyil, yerli şivələrdə yazılsa fayda verə bilər. Bu baxımdan 1955-1957-ci illər arasında yayımladığımız “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabına işarə etmək yerinə düşər. Bu əsərdən yararlanaraq 1961-ci ildə Bakıda Hadi Mirzəzadə Elmi əsərlər jurnalında (sayı 4) İraq türkmanlarının fonetik, morfoloji və lüğət tərkibi baxımından ləhcə xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Yenə adıçəkilən xoyrat kitabına dayanaraq eyni mövzuda bir araşdırma aparın prof. Saədəddin Buluçun (türk alimi – Q.P.) tədqiqatı olduqca önəmli olmuşdur. Bundan əlavə bakılı gənc mütəxəssis Dr.Qəzənfər Paşayevin də bu yöndəki elmi çalışmaları əksliklərilə bərabər təqdirə **şayandır**. (Tərzibaşı, 1971)

Əta Tərzibaşı “İraq türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsində təəsüf hissi ilə qeyd edir ki, İraq türkman ləhcəsi haqqında toplu bir əsər yazılmayıb.

Mənəm-mənəmlik olmasın, ustadımın arzusunu “Kərkük ləhcəsinin fonetikasi” (1969-cu il) əsəri ilə yerinə yetirdim. Sonralar AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda Dialektologiya şöbəsində iştirakımla hazırlanan və maddi dəstəyimlə çap olunan fundamental “İraq-türkman ləhcəsi” (Bakı, 2004, 422 səh.) əsəri işıq üzü gördü. Zənfira Rüstəmovanın “İraq türkman ləhcəsinin tədqiqi tarixi və dil xüsusiyyətləri” (Bakı, 2018, 144 səh.) və Kübra Quliyevanın “İraq türkman ləhcəsinin leksikası”

(Bakı, 2022, 312 səh.) kitabları, akademik Tofiq Hacıyevin, professor Qəzənfər Kazımovun mükəmməl məqalələri çixdı.

Z.Rüstəmov və K.Quliyevanın böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən kitablarına geniş ön söz yazmışam.

Ustadımın ruhu şad olsun. “Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı monoqrafiyam Bakıda 2016-cı ildə, Dr.Mustafa Ziya və Dr.Şəmsəddin Küzəçinin sayəsində Kərkükdə 2016-cı ildə, Ankarada 2017-ci ildə işıq üzü gördü.

Monoqrafiyada Əta Tərzibaşının həm dilçilik, həm folklorşünaslıq, həm tarixilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən “Arzu-Qəmbər” dastanından xüsusi söhbət açmışam.

Onu da qeyd edim ki, Əta Tərzibaşının bir dilçi alim kimi tanınmasında “Arzu-Qəmbər” dastanını yaşlı bir kərküklü qadının dilindən lentə köçürərək çap etməsi və elm aləminə təqdim etməsi də az rol oynamamışdır. Bu dastan kərkük ləhcəsinin bariz nümunəsi olduğundan, ondan həm folklorşünaslar, həm də dilçi tədqiqatçılar – dialektoloqlar qədərincə bəhrələyə bilərlər. Odur ki, çəkinmədən deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşı dialektologiya elminə dəyərli töhfə bəxş etmişdir.

Əta Tərzibaşının dilçilik fəaliyyəti İraq türkman ləhcəsinə bələd olan türk, Azərbaycan, İraq türkman, eləcə də görkəmli dünya alimlərinin bu elatın ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyü, bir kökdən olduğu barədə qənaətini təsdiqləmiş olur.

Deyənlərə Ulu öndər Heydər Əliyevin “Sonralar tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır” – tarixi sözləri dayaq olur. (Mahir, 2000:4)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əta Tərzibaşı (1971). “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsi. “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 6-7.
2. Əta Tərzibaşı (1971). Göstərilən əsər. Bax: “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 6-7.
3. Əta Tərzibaşı (1965). “İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar” məqaləsi. Türkman kəşkülü, sayı 3, Kərkük.
4. Əta Tərzibaşı (1962). “Yazı dili, qonuşma dili” məqaləsi. “Qardaşlıq” dərgisi, №4, Bağdad.
5. Əta Tərzibaşı (1971). “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsi. “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 6-7, Bağdad.
6. Əta Tərzibaşı (1969). “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsi. Bax: “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 3, Bağdad.
7. Əta Tərzibaşı (1969). Göstərilən əsəri. Bax: “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 3, Bağdad.
8. Əta Tərzibaşı (2010). “Türkmü, türkəmni, ya da türkman” məqaləsi. Bax: “Türkman kəşkülü”, II cild, Kərkük.
9. Dr. Mahmud Çağırılı (İraq), Natiq Rəhimov (Azərbaycan), (2023) “Türkmanların mənşəyi: Türkman sözünün mənəsi və türkmanların İraqda məskunlaşması”. Məqalə. Bax: İraq türkmanları və Azərbaycan. Bakı.

9a. Göstərilən əsər.

10. Əta Tərzibaşı (2010). “Türkmü, türkənmi ya da türkman” məqaləsi. Bax: “Türkman Kəşkülü”, II cild, Kərkük.
11. Əta Tərzibaşı (1962). “Yazı dili, qonuşma dili” məqaləsi. “Qardaşlıq” dərgisi, №4, Bağdad.
12. Əta Tərzibaşı (1971). “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış” məqaləsi. “Türk” ensiklopediyası, Cild 19, Fasikül 150, s.360. (Xoyratlar bölümü); “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 6-7, Bağdad.
13. Əta Tərzibaşı (1962). Xoyratların yayılma arealı haqqında. Bax: “Qardaşlıq”, №5, Bağdad.
14. Əta Tərzibaşı (1971). “Şimali Azərbaycanda türkmanoloji araşdırmalar” məqaləsi. Bax: “Qardaşlıq” dərgisi, sayı 6-7, Bağdad.
15. Mahir Naqib (2000). Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevlə müsahibə. Bax: “Qardaşlıq” dərgisi (Türkman Vəqfi), sayı 8, İstanbul.

Газанфар Пашаев (Азербайджан)

Период Ата Тарзибаши в исследовании Ирако-туркманского диалекта

Резюме

В статье рассматриваются исследования видного ученого иракских туркмен Аты Тарзибаши по ирако-туркманскому диалекту. Несмотря на то, что исследования, до сих пор проводимые Атой Тарзибаши в области фольклористики и литературоведения, находятся в центре внимания, его научная деятельность, связанная с языкознанием, мало освещена. В статье показано, что Ата Тарзибаши на протяжении многих лет занимался исследованием ирако-туркманского диалекта и добился ряда успешных результатов. Вопросы, поднятые учеными в середине XX века, не потеряли своей актуальности и сегодня. Ата Тарзибаши доказал близость ирако-туркманского диалекта азербайджанскому тюркскому, обращаясь к фольклору и произведениям представителей классической литературы.

Большой интерес представляют также взгляды Аты Тарзибаши о общетюркском языке. Существует важная научная основа выдвинутых им теоретических идей относительно общего языка и общего алфавита, создание которых до сих пор считается проблемой в тюркологии. Он считает язык эпоса «Китаби-Деде Коргуд» общим языком для всех тюркских народов, что считается одним из важных научных достижений исследователя.

Языковой факт также свидетельствует о древности этнонима «тюркоман». Исследователи подчеркивают, что это слово означает «Пратурок», «Истинный турок», «Великий турок», «Могучий турок». И то что сегодня в нашем литературном языке и на туркманском диалекте используются «азман», «годжаман», «орман», «атаман», «асиман», «дараман» (великан), «батман» (большая единица веса), «картман» (большой кетмень), «шишман» (толстый), «кечеман» (большая ящерица) и т. д., где «ман» означает древний, великий, величественный, подтверждает сказанное нами.

Ата Тарзибаши также затрагивает очень важный вопрос. Исследователь пишет, что для его народа было бы правильно воспользоваться общими словами, кото-

рые используются консенсусом, ссылаясь на свой собственный язык при написании слова на письменном языке. Чистый язык народа важнее словарного языка, потому что словари в основном основаны на языке народа.

Ключевые слова: *общий алфавит, алфавит тюркских народов, лингвист, тюркман, диалектология, термин, терминология, лингвистическая терминология, тюркские языки.*

Gazanfar Pashayev (Azerbaijan)

Ata Tarzibashi stage in the study of the Iraqi Turkmen dialect

Abstract

This article examines the research of Ata Tarzibashi, a prominent scholar of Iraqi Turkmen, on the Iraqi-Turkmen dialect. Despite the considerable attention devoted to Ata Tarzibashi's research in the fields of folklore and literary studies, his contributions to the discipline of linguistics have been relatively overlooked. The article demonstrates that Ata Tarzibashi has been engaged in research on the Iraqi-Turkmen dialect for a considerable period of time and has attained a number of notable outcomes. The issues raised by the scientist in the mid XX century remain pertinent in the present era. Tarzibashi demonstrated the proximity of the Iraqi-Turkmen dialect to Azerbaijani Turkish by citing the works of scholars from both the fields of folklore and classical literature.

Additionally, Ata Tarzibashi's perspectives on the shared Turkic language are of significant interest. His theoretical ideas regarding the common language and common alphabet have an important scientific basis and remain a topic of debate in Turkology. He posits that the language of the "Kitabi-Dede Gorgud" epic represents a common language for all Turkic nations, which represents a significant scientific achievement for the researcher.

The language fact also testifies to the antiquity of the ethnonym "Turkmen". Researchers emphasize that this word means "great Turk", "pure Turk", "prominent Turk", "mighty Turk". Even today the part of man in the words "azman", "gocaman", "orman", "ataman", "asiman", "daraman" (giant), "batman" (large unit of weight), "kartman", (big tokha), "fat" (root), "keceman" (big lizard), etc. are used in our literary language and in the Iraqi Turkmen dialect means great, majestic.

The researcher posits that it would be appropriate for his people to benefit from the use of common words that are used by consensus in the spelling of a word in the written language. He asserts that the pure language of the people is of greater importance than the language of the dictionary, given that dictionaries are primarily based on the language of the people.

Key words: *common alphabet, alphabet of Turkic people, linguist, Turkmen, dialectology, term, terminology, linguistic terminology, Turkic languages.*
